

על כבשים ועל עצים – התבוננות חדשה ב"אילי הצדק" (יש' סא 3)

מבוא

פרק סא בספר ישעיהו הוא נבואת נחמה המופנית לאבלי ציון העתידים לחזור לאחור הגלות. נבואה זו זכתה להתעניינותם של מפרשים ושל חוקרים, אשר העמיקו בחקירותיהם בניסיון להבין את כוונתו של המחבר ואת סגנונו.¹ ענייננו במחקר זה אינו תוכן הנבואה ולא היחסים האינטרטקסטואליים בינה ובין נבואות אחרות, אלא בצירוף מילים המופיע בפסוק 3:

לשום לאבלי ציון לתת להם פאר תחת אפר שמן ששון תחת אבל מעטה
תהלה תחת רוח כהה, וקרא להם אֵילֵי הַצֶּדֶק מטע ה' להתפאר.

הפרשנות המקובלת לצירוף מזהה את שם העצם אילי עם עץ ממשפחת האֵלִיתיים, וכך גם מתורגם הצירוף בתרגומים המודרניים, כגון NRSV הגורס Oaks of Righteousness. עם זאת תרגום זה יוצר קושי פרשני, כפי שיעידו מחקרים שניסו להתמודד עם ההוראה המקובלת בהקשר הכללי.²

- * ראשיתו של מאמר זה בדיון בפסוק 3 (מפרק סא בישעיהו) ששרד במגילה 1Q66. הדיון התקיים במסגרת קבוצת המחקר "גילוי הספר החתום: מבט חדש על מגילות ישעיה מקומראן" (ISF 1000/20) בהובלתו של פרופ' נועם מזרחי. תודתי שלוחה לחברי לקבוצת המחקר, שבפניהם הצגתי את ממצאיי לראשונה ושהעירו הערות טובות וחשובות: פרופ' נועם מזרחי, ד"ר אסף גייער, ד"ר נבו שמעון וקנין, הגב' אביטל כהן, מר חנניה רוטנר והגב' ביאטריס רייזטרה. תודות נוספות לחברים ולעמיתים שקראו טיוטות של המחקר והציעו הוספות ותיקונים: ד"ר אהרן גלצר, ד"ר אורי מור ומר איתי קגן. תודה מיוחדת שלוחה לד"ר שלמי אפרתי, שהערותיו המאתגרות והמעמיקות תבעו ממני לחזור ולשפר ולחדד את טענתי.
1. ראו למשל דיונו של מורגנשטרן בתוכן הנבואה (מורגנשטרן, ישעיהו סא); דיון על מקומה של נבואה זו בהקשר הרחב של ספר ישעיהו מופיע אצל וסטרמן, ישעיהו, עמ' 364–368; ניתוח מבנה המקצב של פסוקים 1–3 מופיע אצל דה פריס, ניתוח. רשימה קצרה זו אינה ממצה את העיסוק המחקרי הרב בנושא.
 2. ז'ינייה (אילי הצדק) הקדיש מאמר להוראתו של הצירוף. התייחסות מפורטת לטענתו של ז'ינייה תובא להלן. חוקרים אחרים הזכירו את הצירוף בהוראה המקובלת אך לא פיתחו את ההקשר הכללי, למשל מורגנשטרן, ישעיהו סא, עמ' 113; וסטרמן, ישעיהו, עמ' 370–371. לצד אלה ישנם מחקרים שבהם הצירוף המלא "אילי הצדק" אינו נזכר כלל, ובמקומו מוסב הדיון להוראתה של המילה צדק בהקשר הפסוקי ובהקשרים אחרים בספר ישעיהו.

ההבנה המקובלת של הצירוף בהוראת עץ מתבקשת לכאורה לא רק לאור הסיפה של הפסוק – "מטע ה' להתפאר" – אלא אף מרמיזות אחרות בספר ישעיהו. דימוי העץ הוא אחד הדימויים החוזרים בנבואותיו של הנביא. ברבות מהנבואות מופיע דימוי העצים כסמל לעבודת האלילים, בעיקר האלה והאלון, וגדיעתם היא מטפורה כפולה – הן לחורבן יהודה הן לעליונותו של האל.³ כך ביש' א 29–30: "כי יבשו מאילים אשר חמדתם ותחפרו מהגנות אשר בחרתם, כי תהיו כְּאֵלֶּה נְכַלְת עֲלֵהּ וּכְגַנְהָ אֲשֶׁר מִים אֵין לָהּ", וכן שם נז 5: "הַנְּחִמִים בְּאֵלִים תַּחַת כָּל עֵץ רַעֲנַן שְׁחָטִי הַיְלָדִים בְּנַחֲלִים תַּחַת סַעְפֵי הַסַּלְעִים".

ואולם חוקרים בני ימינו מתקשים בהבנת הצירוף "אילי הצדק" בהוראה הבוטנית בהקשרו בפסוק 3. ז'נייה הראה כי המסר החיובי בצירוף מנוגד לכל ההקשרים הקודמים שבהם אוזכרו בספר ישעיהו עצי אלון או אלה. לדבריו, הצירוף מוכיח שההקשר השלילי שדבק בעצים הללו, שהיו מקודשים לעובדי האלילים, הוסר, וכעת הם ניטרליים ונטולי זיקה לעבודה זרה.⁴ את השערתו הוא מוכיח באמצעות חיבורים אינטרטקסטואליים בין הפרקים שנכתבו בידי המחברים השונים של ספר ישעיהו.⁵ ואולם פירוש זה, כמו פירושים אחרים שניתנו לביטוי בהקשרו, מניח פְּמוֹבֵן מאליו שאילי כאן בהוראת עץ אף שהדבר מסופק ואינו הכרחי כלל, וכפי שיפורט להלן. השוואת הפסוק לתרגומים הקלאסיים מלמדת שכבר בימי קדם נחלקו הדעות באשר להוראת אילי, ונדירותה של הצורה במעמד זה העצימה את הקושי בהבנת הפסוק בהקשרו המקורי.

להלן יוצע פירוש חלופי לצירוף "אילי הצדק" הנובע מהבנת הצורה אילים כמטפורה שנשכחה. אגב כך תועמד במבחן ההוראה שהתקבעה במחקר ויוצע הסבר לפער שבין הגישה המקובלת במילונים ובין ההצעה הנוכחית.

הקושי בפרשנות המקובלת

על פי מילון בד"ב, המילה אֵיל (תת-ערך של אול, איל II) היא הומונים המופיע במקרא בארבע הוראות: (1) כבש זכר; (2) עמוד ניצב; (3) מנהיג (אולי בהשאלה ממוביל העדר); (4) עץ ממשפחת האלתיים (דוגמת האלה והאלון).⁶ הוראותיו של הערך בלקסיקון העברית והארמית (HALOT) אינן רחוקות מאלה של בד"ב, למעט

3. ז'נייה מסביר בהרחבה ובבהירות את דימוי העץ בנבואות ישעיהו (שם, עמ' 398–401). על מעמדם של העצים כסמל של קדושה, ובעיקר האלה והאלון, ראו נילסן, עצים, עמ' 79–85.

4. ראו ז'נייה, אילי הצדק, עמ' 401–404.

5. אחדים מחוקרי המקרא מזהים שלושה מחברים לספר ישעיהו שפעלו בתקופות שונות. לסקירת הגישות המקובלות במחקר באשר למחבריו של ספר ישעיהו ראו בקר, חיבור, עמ' 44–51. הקושי שבהשערה הגורסת אינטרטקסטואליות טמון במיעוט יכולתו של החוקר לקבוע את מידת היכרותו של המחבר המאוחר עם חיבוריהם של קודמיו.

6. בד"ב, עמ' 17–18.

הכללת ההוראה 'מנהיג, אלוף' בהוראה 'כבש זכר', כלומר במשמעות מושאלת.⁷ במילון העברית הקלאסית (DCH) הצירוף "אילי הצדק" אינו מובא בערך איל אלא בערך אֵלָה.⁸ תפוצתן של ההוראות השונות מובאת במילון בד"ב בסדר יורד. ההוראה הנפוצה ביותר היא הכבש הזכר ואחריה הוראת העמוד הניצב, המצויה בתיאור המקדש בחזון יחזקאל (ופעם נוספת במל"א ו 31). שתי ההוראות האחרונות נדירות יותר. הצורה בהוראת 'מנהיגים', 'אלופים' או 'בכירים' נקרית שש פעמים, כמעט תמיד בריבוי: "אז נבהלו אלופי ארם אילי מואב יאחזמו רעד" (שמ' טו 15); "ואת אם המלך ואת נשי המלך ואת סריסו ואת אולי (קרי: אֵילִי) הארץ הוליך גולה מירושלם בבלה" (מל"ב כד 15); "ואת אילי הארץ לקח" (יח' יז 13); "ואתנהו ביד איל גויים" (שם לא 11); "ידברו לו אֵילִי גבורים מתוך שאול" (שם לב 21); "משִׁתּוֹ יגורו אלים, מְשֻׁכְּרִים יתחטאו"⁹ (איוב מא 17).

הצורה בהוראת 'עץ' נקרית חמש פעמים: "עד איל פארן אשר על המדבר" (בר' יד 14); "כי יבשו מאילים אשר חמדתם ותחפרו מהגנות אשר בחרתם" (יש' א 29); "הנחמים באלים תחת כל עץ רענן שִׁחֲטִי הילדים בנחלים תחת סְעֵפֵי הסלעים" (שם נו 5); "לשום לאבלי ציון לתת להם פאר תחת אפר שמן ששון תחת אבל מעטה תהלה תחת רוח כהה, וקרא להם אילי הצדק מטע ה' להתפאר" (שם סא 3); "למען אשר לא יגבהו בקומתם כל עצי מים ולא יתנו את צמרתם אל בין עבתים ולא יעמדו אֵילֵיהֶם בגבהם כל שְׁתֵי מים כי כלם נתנו לָמוֹת אל ארץ תחתית בתוך בני אדם אל יורדי בור"¹⁰ (יח' לא 14).

די בהתבוננות חטופה בדוגמות שלעיל כדי לעמוד על קושי נוסף העומד בפני החוקרים, והוא היעדר האחידות בכתיב, וליתר דיוק הופעתה של היו"ד והיעדרה. הבעיה בולטת במיוחד במובאה מיש' נו 5, "הנחמים באלים תחת כל עץ רענן", שבה לאות היו"ד תפקיד מכריע – היא עשויה להבחין בין ישויות ארציות לשמימיות. הד להתלבטות זו נוכח למצוא במגילה 4Q66, שבה מופיע פסוקנו. שם נכתב הצירוף תחילה ללא יו"ד, ולאחר מכן נתלתה יו"ד: "אֵילִי הצדק". בשירי עולת השבת מצוי הצירוף "אלי צדק" המכוון לישויות שמימיות, ומזרחי סבור שהוספת היו"ד במגילה 4Q66 נועדה למנוע הבנה מוטעית של התיבה כצורת הריבוי של המילה אֵל.¹¹ בכאנו לבחון את הוראתו של הצירוף "אילי הצדק" עלינו לזכור דבר נוסף: לא

7. לקסיקון העברית והארמית, הערך אֵיל I.
8. מילון העברית הקלאסית, עמ' 273. במילון העברית המקראית של קרני הצירוף "אילי הצדק" אינו מופיע באף אחד מהערכים שנוכרו לעיל.
9. פסוק זה אינו מופיע בערך איל במילון בד"ב ובלקסיקון העברית והארמית, אך פרשנים שונים כאבן עזרא, רש"י ורלב"ג קשרו בפירושיהם כאן את אלים אל "איל גויים" (יח' לא 11) ו"אלי גבורים" (שם לב 21) בהוראת 'חוזק ותקיפות', וההקשר מתאים להצעותיהם.
10. על פי לקסיקון העברית והארמית זיהוי הצורה בהוראה בוטנית אינו ודאי כאן, ואכן היו בין התרגומים הקלאסיים ומפרשי ימי הביניים שפירשו היקרות זו כמילת יחס דווקא.
11. ראו מזרחי, 4Q66.

זו בלבד שהוראתו המקובלת – 'עצים' – נדירה במקרא, אלא שבהוראה זו צורת ריבוי במעמד נסמך יחידאית היא.

עיון בתרגומים הקלאסיים מלמדנו שגם המתרגמים הקדומים התקשו בהבנת הפסוק ונדרשו לפרשו בדרכים שונות. תרגום השבעים: *καὶ κληθήσονται γεναὶ δικαιοσύνης*, φύτευμα κυρίου εἰς δόξαν; תרגום יונתן: "ויקרון להון רב רב רב קשטא עמיה דיוי לאשתבחה" (=גדולי האמת); הפשיטתא: *et vocabuntur in ea fortes iustitiae plantatio Domini ad glorificandum* (=גדולי הצדק).

ההבדלים שבין התרגומים השונים ובין המשמעות המקובלת אינם עניין של מה בכך. התרגומים לפסוקים ביש' א' 29, נז 5 אחידים ומפרשים כולם את האילים (ובכתיב חסר אלים) בהקשר של עבודה זרה. קשה להניח שבפסוק זה דווקא בחרו המתרגמים פתרון אד-הוק בשל מצוקה לקסיקלית שאליה נקלעו.¹² העובדה שכל אחד מן התרגומים מציע פתרון תרגומי שונה עשויה ללמד על מסורות פרשניות שונות, ובהקשר זה ראוי לציין שאף לא אחד מן התרגומים תרגם את הצירוף בהוראה בוטנית.¹³

לתולדות פירוש "אילים" בהוראת 'עצים'

ככל הידוע לי, הזיהוי הקדום ביותר של הצורה אילי בהוראת 'עץ' מופיע אצל מנחם בן סרוק ב"מחברת". לשורש אי"ל אצל בן סרוק חמש "מחלקות", דהיינו חמש הוראות, וצירופנו נמצא במחלקה החמישית:

החמישית: "וקורא להם אילי הצדק" (יש' סא 3), "כי יבושו מאילים אשר חמדתם" (שם א' 29), "הנחמים באלים" (שם נז 5) – ענין שיחים המה; ומגזרתם: "כאלה נובלת עליה" (שם א' 30), "ויטמן אתם יעקב תחת האלה" (בר' לה 4), "כאלה וכאלון" (יש' ו 13).¹⁴

12. הן תרגום יונתן הן תרגום השבעים אינם תרגומים מילוליים טהורים ויש בהם מן הפרשנות המרחיבה, בייחוד בהקשרים קשים או בנושאים טעונים אחרים. על התגבשותו של תרגום יונתן ועל דרכי תרגומו ראו סמולר ואברבך, תרגום יונתן, עמ' xiv–xiii. ועוד ראו טל, לשון התרגום, עמ' 201–203; קומלוש, תרגומים ארמיים, עמ' 28. תרגום השבעים לישיעהו נחשב חופשי למדי, בייחוד בקטעי השירה והנבואה, ובמקרים רבים מובעות בו השקפותיו התאולוגיות והפרשניות של המתרגם; ראו נגונגה ושאפר, ישיעהו, עמ' 460–462, 464–465.

13. אומנם יש חוקרים הרואים את "דורות של צדק" של השבעים כפרשנות לדימוי העץ. באר למשל סבור שהמתרגם נמנע במכוון משימוש מפורש בהקשר הבוטני של הצורה ועל כן תרגם בהשראת הפסוק הבא, שבו מתוארים אבלי ציון כבונים אשר ישקמו את הערים הנטושות (ראו באר, תרגום ותאולוגיה, עמ' 195–196). קגן סבור שהתרגום היווני מבטא קשר שבין מטפורות בוטניות לצאצאים ובין הירושה (קגן, מטעת אמת, עמ' 22).

14. בן סרוק, מחברת, עמ' 39*. בהמשך נזכר הצירוף שוב בשורש אל בהוראת 'עץ האלה' (עמ' 43*).

זיהוי "אילי הצדק" בהוראת 'עץ' מופיע גם במילונו של דוד בן אברהם אלפאסי, המלומד הקראי בן המאה העשירית, בן דורו של בן סרוק.¹⁵ אולם בשונה מבן סרוק, אלפאסי רואה במשמעות הבוטנית מטפורה. אחריהם כתב כן ר' יונה אבן ג'נאח בספר השורשים. כמו אלפאסי, גם אבן ג'נאח רואה בצירוף ביטוי השאלה: "ונאמר בבני אדם על דרך השאלה: 'וקורא להם אילי הצדק'". קביעתו שהצירוף בהוראה בוטנית התבססה על שני הפסוקים הנזכרים מישעיהו. וגם אבן ג'נאח כמו בן סרוק לפניו שב ומזכיר את עץ האלה בשורש נפרד – אל"ה. את הדיון בשורש אי"ל הוא מסכם במילים אלה: "ויתכן להיות מן הענין הזה 'אילי הצדק' כאשר נאמר 'מטע יי להתפאר'".¹⁶ כלומר לדבריו הסבר הצירוף "אילי הצדק" בהוראה בוטנית אפשרי אך אינו ודאי. רש"י בפירושו לישעיהו סא 3 מפנה אל הפסוק "יבשו מאילים אשר חמדתם" (יש' א 29) ושם הוא קובע: "מאילים – לשון אלה, מין אילן שקורין לו אולמ"א בלע"ז".¹⁷ הן רש"י הן אבן עזרא בפירושהם לפסוק מחזקים את הבנת הצירוף בהוראתו הבוטנית גם על סמך המטפורה העוקבת – "מטע ה' להתפאר".

הסבר רחב יותר מובא בספר השורשים לרד"ק. רד"ק דן בשורש אי"ל וכולל בדיונו את השורש או"ל בהוראת 'כוח' (על פי "ובריא אולם" ותה' עג 4). אזכור זה חשוב לענייננו כפי שיובהר בהמשך. לאחר עיון מקיף בעניין כתיב הצורה, ביו"ד ובלא יו"ד, מתמודד רד"ק עם הצירוף "אילי הצדק": "או יהיה אלי מן אלה ואלים, לפי שאמר 'מטע יי להתפאר' [...] ויתכן להיות מן השרש הזה כְּאַלְה נבלת עלה', 'כי יבשו מאילים'". הצירוף נזכר שנית בשורש אל"ה:

כלם ענינם שם אילן ואומרים כי הוא הנקרא בלע"ז אולמו. ויש לפרש "כי יבשו מאלים" (יש' א 29), "הנחמים באלים" (שם נז 5), והדומים להם, שם כלל לכל אילן, וכן 'אילי הצדק' (שם סא 3). ויונתן תרגם אלה ואלים בוטמא, אבל 'ויוצא אליו אל תחת האלה' (שופ' ו 19), תרגם אילנא, והראשון 'וישב תחת האלה' (שם 11), תרגם בוטמא. וכתב רבי יונה, כי כן נקרא בערבי בט"ם, ויתכן שיהיו כולם משרש איל.¹⁸

בדבריו אלה מתייחס רד"ק לזיהוי העץ, אך לענייננו חשובה ההפרדה בין הפסוקים שבהם ההוראה הבוטנית אינה משתמעת לשתי פנים ובין הצירוף "אילי הצדק" הנזכר בתור הפריט האחרון ברשימה. כפי שראינו, רד"ק הוא היחיד בתקופתו שהציע ביאור חלופי על פי הבנתו את השורש בהוראת כוח ותוקף.

במאה השש עשרה החלה לגבור התעניינותם של המלומדים הנוצרים בלקסיקוגרפיה המקראית. רבים מהם הסתמכו על ספר השורשים של רד"ק, שנדפס כבר בשלהי

15. בלאו, אלפאסי, עמ' 77. וראו כעת ראיות חדשות לזמן פעילותו אצל נ' בסל, "דוד בן אברהם אלפאסי הקראי וזמן פעילותו", לשוננו פג (תשפ"א), עמ' 380–400.

16. אבן ג'נאח, ספר השורשים, עמ' 25.

17. והוא עץ הבוקיזה (קטן, לעזי רש"י, עמ' 25). וראו להלן בדבריו רד"ק.

18. רד"ק, ספר השורשים, עמ' 16, שורש אל"ה.

המאה החמש עשרה, וכן על חיבורים של פרשנים יהודים אחרים.¹⁹ בשנת 1529 הוציא Sancte Pagnino מילון לטיני הנסמך על המילונים היהודיים הנזכרים.²⁰ פגנינו קבע את הצירוף "אילי הצדק" בערך אלה. עבודתו של פגנינו השפיעה באופן ניכר על המילונאים במאות הבאות, ואכן הצירוף "אילי הצדק" מופיע בערך אלה (=עץ ממשפחת האלתיים) גם בעבודותיהם של יוהאן בוקסטורף²¹ ויוהאן סימוניס.²²

גזניוס במהדורה הראשונה של מילונו העברי משנת 1810 כלל את הצירוף בערך אֵיל בהוראת 'עץ ממשפחת האלתיים', אך הערך הנפרד אֵלים מפנה לערך אֵלָה.²³ באחרון הוא מציג מובאות לצורת היחיד אֵלָה ולשתי צורות בריבוי: "כי יבשו מאילים" (יש' א 29) והצורה "אֵלִיָּהִם" (יח' לא 14).²⁴ במילונו הלטיני שראה אור בשנת 1858, לאחר פטירתו, הלך גזניוס בדרכו של רד"ק וקִישר את הוראת העץ בערך אֵיל להוראת החוזק והעוצמה הנובעת מהשורש או"ל, ואף הפנה לדברי רד"ק הנזכרים מספר השורשים.²⁵ צורת הריבוי אילים נזכרת הן בערך אֵיל הן בערך אֵלָה, אך שלוש המובאות מישעיהו מופיעות רק בערך אֵיל.²⁶ במהדורות המאוחרות של מילונו הגרמני, בערך אֵיל, נוסף להגדרה "עץ" התואר "עצום" (großer, gewaltiger Baum), ככל הנראה בהשפעת התזאורוס שגרס arbor robusta.²⁷ כידוע, מילון בד"ב מבוסס על תרגומו של רובינסון למהדורה השבע עשרה של מילונו של גזניוס, וכך שבנו אל המילונים המודרניים שנזכרו בתחילה.

בסקירה זו, שראשיתה במחברת מנחם וסופה במילונים המודרניים, ראינו כיצד התקבעה הוראת הצירוף "אילי הצדק" על פי שיטתם של פרשני ימי הביניים. הקושי הפרשני שעורר הצירוף הביא את פרשני ימי הביניים לבארו על סמך דמיון לצורה הפרודה אילים המופיעה בספר ישעיהו ועל סמך הסיפה של הפסוק, "מטע ה' להתפאר". אף שההוראה הבוטנית מעוררת קשיים רבים בהבנת הצירוף והפסוק, הוראה זו עודנה המקובלת עד ימינו.

19. בלאו, מילונים, עמ' 904–905.
20. פגנינו, תזאורוס, עמ' 1–3.
21. בוקסטורף, לקסיקון, בערכו.
22. סימוניס, לקסיקון, בערכו.
23. גזניוס, לקסיקון, בערכם.
24. הצורה אליהם שנויה אף היא במחלוקת בקרב המתרגמים והפרשנים (ראו לקסיקון העברית והארמית).
25. גזניוס, תזאורוס, בערכו.
26. גזניוס כתב ששני הפסוקים יש' א 29, נו 5 נזכרים בהקשר של עבודת אלילים, ואילו האחרון, "אילי הצדק" (שם סא 3), מתייחס לנתיני המלכות המשיחית באחרית הימים. פער זה עתיד לשוב ולעלות במאמרו של ז'נייה שנזכר לעיל.
27. ראה גזניוס, מילון, בערכו.

הצעה לפתרון

כאמור לעיל הצורה אֵיל מופיעה במקרא גם בהוראת 'מנהיג', 'אלוף', כפי שנוכחנו מהקשרה בשישה מקומות: "אילי מואב" (שמ' טו 15), "אולי (קרי: אֵילי) הארץ" (מל"ב כד 15), "אילי הארץ" (יח' יז 13), "איל גוים" (שם לא 11), "אֵילי גבורים" (שם לב 21) וכן "מִשְׁתוֹ יגורו אלים" (איוב מא 17).

הוראת הצורה בהיקרויות אלה שונה מהוראת כבש זכר, כפי שעולה ממילון בר"ב וממילונו של גזניוס שהפרידו באופן עקיב בין הערכים. עם זאת מסתבר לראות את הוראת המנהיג כהשאלה ולא כהוראה נפרדת, על פי דרכו של לקסיקון העברית והארמית. דומה שאפשר לראות בדברי יעקב ללבן את החוליה החסרה בהתפתחות ההשאלה מהוראת כבש זכר להוראת מנהיג או מוביל: "זה עשרים שנה אנכי עמך רחליך ועזיך לא שָׁפְלוּ ואילי צאנך לא אכלתי" (בר' לא 38).

הצירוף "אילי צאנך" הקשה על מפרשי המקרא. רבים מן המפרשים זיהו בדברי יעקב תקבולת נרדפת בהסתמכם על דברי התלמוד: "איל בן יומו קרוי איל" (בבלי, בבא קמא סה ע"ב). הם ראו בדבריו הכרזה שלפיה במשך כל שנות עבודתו הוא לא פגע בצעירים שבצאן לבן, היינו דור העתיד של העדר (הרחלים והעזים לא איבדו את צאצאיהן). ואולם אהרני הראה שהקביעה התלמודית הנזכרת מתייחסת להקרבת קורבנות, ואילו בהקשרים אחרים האיל הנזכר במקרא הוא כבש בן שנתיים, שהוא בוגר ובעל קרניים,²⁸ כגון "וירא והנה איל אחר נאחז בסבך בקרניו" (בר' כב 13), "ראיתי את האיל מנגח" (דנ' ה 4).

אך בין שנפרש איל במשמעות כבש בן שנתו ובין שנפרשו במשמעות כבש בוגר, לשון הביטוי מעוררת קושיה חמורה: מדוע נכתב "אילי צאנך" ולא "איליך" סתם, כמו "רחליך ועזיך"? לכאורה נראה כי צאנך היא תוספת מליצית על דרך "עשב השדה", שכן אין ספק שהאיל שייך לצאן, ולאור זאת יש לתהות על היעדרם של צירופים מקבילים כגון רחלי הצאן או עיזי הצאן. לפיכך מתבקשת ההנחה שהצירוף "אילי צאנך" הוא צירוף הגדול מסך מרכיביו.

נראה אפוא נכון להציע ביאור אחר לדברי יעקב, ולפיו לא תקבולת נרדפת לפנינו אלא תקבולת ניגודית: בחלקה הראשונה של התקבולת יעקב מתייחס לטלאים ("רחליך ועזיך לא שכלו") ובחלקה השני הוא מתייחס לבכירי העדר, הזכרים שבשיא אונם ("ואילי צאנך לא אכלתי"). כלומר יעקב לא נטל דבר מצאנו של לבן, מקטון ועד גדול. הסבר זה מסתבר גם בהופעתו השנייה של הצירוף "איל צאן" בעז' י 19: "ויתנו ידם להוציא נשיהם וְאֲשָׁמִים אֵיל צאן על אשמתם". הקורבן הנזכר בפסוק אינו איל סתם כפי שאפשר למצוא רבות בענייני הקורבנות, אלא איל צאן, זכר בשיא אונו, קורבן ראוי ומכובד לכפר על אשמתם של הכוהנים.

לאור האמור דומה שהצורה אילי בצירוף "אילי הצדק" אינה משמשת בהוראת עצים אלא בהוראה מטפורית למנהיגים ולגדולי העם, על דרך "אילי מואב" ו"אילי הארץ".

חסרונה של השערה זו טמון בנדירותה היחסית של המטפורה "אילים" בהוראה זו. כאמור, המטפורה בהוראתה השקופה ("אילי מואב", "אילי הארץ") באה במקרא פעמים ספורות בלבד, ופעמיים נוספות בצירוף "אילי (י) צאן". אפשר להניח שנדירותה של המטפורה היא זו שהביאה להיעלמותה במקורות המאוחרים ולקושי בהבנתה, כבניסיונות התמודדותם של המתרגמים הקדומים עם הצירוף שבפסוקנו. לא מצאתי במשנה ובמקורות קרובים כל שימוש בשם העצם איל בהוראת מנהיג למעט בפירושים לפסוקים שבהם מופיע שם העצם בהקשרים המובהקים שזכרו לעיל. התחבטויותיהם של הפרשנים בהוראת הצירוף "אילי הצאן" מלמדות שחייה של המטפורה היו קצרים.

סיכום

במאמר זה הצעתי לראות את הצירוף "אילי הצדק" בהוראת 'מנהיגים' או 'מובילים', על דרך "אילי הארץ", בניגוד לפרשנות המקובלת המעמידה את הצירוף בהוראה בוטנית, דהיינו 'אילנות של צדק'.²⁹ ראשית הופעתה של ההוראה הבוטנית במילונאות העברית בימי הביניים, ועם התפתחות מחקר הלקסיקוגרפיה המקראית חדרה הוראה זו למילונים שנכתבו בידי מלומדים נוצרים ומשם התקבלה עד ימינו. מתחילה נסמכה ההוראה הבוטנית על הוראת אילים במקומות אחרים בספר ישעיהו וכן על המטפורה שבסיום הפסוק: "מטע ה' להתפאר". ואולם אין צורך לתלות את המשמעות הראשונה באחרונה: "אילי הצדק" הם שבי ציון, ראשי העם שהוגלו וכעת נבחרו להיות מופת לעמים, כפי שמתבאר בהמשך הנבואה, ואילו הביטוי "מטע ה' להתפאר" הוא מן המטפורות מעולם הצומח הנפוצות בספר ישעיהו, והוא מאזכר את פרק ס 21: "נצר מטעי (מטעו כתיב) מעשה ידי להתפאר".

הבנה זו של הצירוף עולה כבר מתרגום יונתן "רברבי קשטא", אך אין לקבוע בוודאות אם בעל התרגום הכיר את המטפורה הנדונה או שמא תרגם כך מכוח ההיקש לצירוף "אילי הארץ", שאותו תרגם "רברבי ארעא".

אם נציב את המטפורה המוצעת בהקשרה יתבאר הפסוק כך: אבלי ציון השבים לשקם את הארץ ייקראו אילי הצדק משום שהם ינהיגו את אורח החיים האמיתי לפי רצון האל.³⁰ אלופי הצדק הללו יפארו את המטע המטפורי שנטע האל, הסמל לבניית הארץ.

29. כאמור, אחת מהוראותיו המקובלות של שם העצם איל – מילה שגזרונה אינו ברור די צורכו – היא 'עמור ניצב'. הוראה זו אינה מתיישבת בשום אופן עם ההקשר בפסוק ולכן לא נכללה בדיוננו. להצעה לגזרונה של המילה ראו האווי, מקדש יחזקאל, עמ' 16–17 הערה 7.

30. אוסולט ניתח את הוראתה של המילה צדק בספר ישעיהו על פי חטיבות הפרקים המיוחסות למחברים השונים. לדבריו, בחטיבת הפרקים א–לט משמשת המילה צדק בהוראת דרך החיים הנכונה על פי רצונו של האל (ופעמים רבות במשמעות מקבילה למשפט); בחטיבת הפרקים מ–נ מופיעה המילה צדק לעיתים קרובות בהוראת גאולה; בחטיבת הפרקים נו–סו מובאת המילה צדק בשתי המשמעויות שזכרו בחטיבות הקודמות: צדק כגאולה וצדק כאורח חיים, ושתי המשמעויות שזורות זו בזו (אוסולט, צדק, עמ' 184–190).

קיצורים

- אבן ג'נאח, ספר השורשים = ספר השרשים לר' יונה בן ג'נאח בתרגומו של ר' יהודה בן תבון, מהדורת ב"ז באכר, ברלין תרנ"ו
- אהרני, בהמה דקה = 'י אהרני, "בהמה דקה בתנ"ך ובספרות שאחריו", תרכ"ז יא (ת"ש), עמ' 56–73
- J. N. Oswalt, "Righteousness in Isaiah: A Study of the = צדק = Function of Chapters 55–66 in the Present Structure of the Book", *Writing and Reading the Scroll of Isaiah* (Supplements to Vetus Testamentum, 70/1), vol. 1, ed. C. C. Broyles and C. A. Evans, Leiden, New York and Köln 1997, pp. 177–191
- D. A. Baer, *When We All Go Home: Translation = תרגום ותאולוגיה and Theology in LXX Isaiah 56–66* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series, 318), Sheffield 2001
- F. Brown, S. R. Driver and C. A. Briggs (eds.), *A Hebrew and English = בר"ב = Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1906
- J. Buxtorf I, *Lexicon Hebraicum et Chaldaicum*, Basel 1735 = בוקסטרוף, לקסיקון בלאו, 'י בלאו, "תרגום ההקדמה והאות אל"ף במילון 'כתאב ג'אמע אלאלפאט' מאת דוד בן אברהם אלפאסי, מהדורת ס"ל סקוס", גנזי קדם טז (תש"ף), עמ' 9–152
- בלאו, מילונים = 'י בלאו, "מילונים מקראיים", אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים תשל"ג, עמ' 901–909
- A. Sáenz-Badillos (ed.), *Mēnahem ben Saruq Maḥberet: = מחברת בן סרוק, Edición Crítica e Introducción*, Granada 1986
- U. Becker, "The Book of Isaiah: Its Composition History", *The = חיבור בקר, Oxford Handbook of Isaiah*, ed. L. S. Tiemeyer, Oxford 2020, pp. 37–56
- W. Gesenius, *Hebräisch–Deutsches Handwörterbuch über = לקסיקון גזניוס, die Schriften des Alten Testaments*, Leipzig 1810
- W. Gesenius, *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch = מילון גזניוס, über das Alte Testament*¹⁸, ed. H. Donner, Heidelberg 2013
- W. Gesenius, *Thesaurus Philologicus Criticus Linguae = תזאורוס Hebraeae et Chaldaeae Veteris Testamenti*, Leipzig 1835
- P. De Vries, "Structural Analysis of Isaiah 61 with a Special = ניתוח דה פריס, Focus on Verses 1–3", *Old Testament Essays* 26 (2013), pp. 298–314
- C. G. Howie, "The East Gate of Ezekiel's Temple = מקדש יחזקאל = Enclosure and the Solomonic Gateway of Meggido", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 117 (1950), pp. 13–19
- C. Westermann, *Isaiah 40–66*, Philadelphia 1969 = וסטרמן, ישעיהו

- M. Gignilliat, "Oaks of Righteousness for His Glory: = אילי הצדק", *Horticulture and Renewal in Isaiah 61,1-4*, *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 123 (2011), pp. 391-405
 טל, לשון התרגום = א' טל (רוזנטל), לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל
 ניבי הארמית, תל אביב תשל"ה
- L. Koehler and W. Baumgartner, *The Hebrew = והארמית and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, I-V, Leiden, New York and Köln 1994-2000
- J. Morgenstern, "Isaiah 61", *Hebrew Union College = מורגנשטרן, ישעיהו סא Annual* 40/41 (1969-1970), pp. 109-121
- N. Mizrahi, "Lexis-Marking Orthography in 4QIsa^m (4Q66) = 4Q66 מזרחי, (forthcoming)
- D. J. A. Clines (ed.), *The Dictionary of Classical = מילון העברית הקלאסית Hebrew*, vol. 1, Sheffield 1993
- A. T. Ngunga and J. Schaper, "Isaiah", *T&T Clark = ישעיהו Companion to the Septuagint*, ed. J. K. Aitken, London and New York 2015, pp. 456-468
- K. Nielsen, *There is Hope for a Tree: The Tree as Metaphor in = ניילסן, עצים Isaiah* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series, 65), Sheffield 1989
- J. Simonis, *Lexicon Manvale Hebraicvm et Chaldaicvm, = סימוניס, לקסיקון Halle* 1756
- L. Smolar and M. Aberbach, *Studies in Targum = סמולר ואברכר, תרגום יונתן Jonathan to the Prophets*, New York 1983
- S. Pagnino, *Epitome Thesavri Lingvae Sanctae, Ex Officina = פגנינו, תזאורוס Palatiniana Raphelengii*, 1599
- קגן, מטעת אמת = א' קגן, 'מטעת אמת': ירושה, בחירה וצדקה במטבע לשון מימי בית שני, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ט
 קדרי, מילון = מ"צ קדרי, מילון העברית המקראית: אוצר לשון המקרא מאל"ף עד תי"ו, רמת גן תשס"ו
 קומלוש, תרגומים ארמיים = י' קומלוש, "תרגומים ארמיים-יהודיים", תרגומי המקרא: פרקי מבוא, בעריכת ח' רבין, ירושלים תשמ"ד, עמ' 5-44
 קטן, לעזי רש"י = מ' קטן, אוצר לעזי רש"י, חלק ראשון: המילים הצרפתיות שבפירושי רש"י על תורה, נביאים וכתובים, ירושלים תשס"ו
 רד"ק, ספר השורשים = ספר השורשים לרבי דויד בן יוסף קמחי הספרדי, מהדורת י"ה ביזנטל ופ' לברכט, ברלין 1847
- NRSV = New Revised Standard Version